

УДК 159.923:316.752

Д 79

Віра ДУБ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

У статті проаналізовано проблемні питання становлення ціннісно-сміслової сфери майбутніх педагогів. Визначено її особливості: приналежність до певного соціокультурного середовища, здатність адаптуватися до нього, рівень самоактуалізації і зміст смисложиттєвих орієнтацій, зміст навчальної та професійної мотивації. Актуалізовано потребу у використанні навчального середовища ВНЗ для оптимізації умов ціннісно-сміслового становлення майбутніх педагогів.

Ключові слова: *ціннісно-сміслова сфера, майбутні педагоги, навчально-професійна діяльність.*

Постановка проблеми. Вибір життєвого та професійного шляху особистості значною мірою визначається процесом становлення її ціннісно-сміслової сфери. Від системи прийнятих і реалізованих у житті цінностей залежить спрямованість особистості, її дії, поведінка та вчинки. Для студентської молоді важливо зробити ціннісний вибір майбутньої професійної діяльності, яка неминуче повинна стати смыслом життя, яке буде наповнене радістю, натхненням і буде звеличувати та підносити особистість. Особливо це стосується вибору педагогічної професії, яка повинна бути піднесена у свідомості майбутнього педагога до рівня смислу його життя. Обираючи педаго-

гічний шлях, самовизначаючись, особистість насамперед стає носієм певної системи цінностей, смислів, певного типу свідомості.

Актуальність дослідження ціннісно-сміслового контексту становлення фахівця зумовлена соціально-економічними та культурно-ціннісними перетвореннями, що ставлять перед вищою школою завдання підготовки майбутнього вчителя як суб'єкта продуктивної діяльності з наявністю відповідних ціннісних орієнтацій та життєвих смислів, що забезпечують сумлінне ставлення до майбутньої професії, спонукають особистість до творчого пошуку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема становлення і розвитку ціннісно-сміслової сфери особистості перебуває в центрі уваги науковців. Дослідженню цінностей і смислів молоді в контексті майбутньої професійної діяльності присвячено праці З.С. Карпенко [3], Г.К. Радчук [10], Ж.П. Вірної, Д.О. Леонтьєва, Т.А. Вілюжаніної, А.В. Серова, М.С. Яницького, Н.І. Іванцева, Ю.В. Пелеха [7], М.О. Чаїнської [11] та ін. Науковці вказують на необхідність дослідження змісту ціннісно-сміслової сфери особистості, особливостей її становлення, способів формування, ролі в ціннісній регуляції поведінки та діяльності. Особливого значення означена проблема набуває у контексті фахової підготовки майбутніх педагогів, оскільки сформованість цінностей та смислів є основою для розвитку професійно важливих і мотиваційно-особистісних якостей, що є передумовою для успішного особистісно-професійного розвитку.

Проблема чинників та умов становлення цінностей молоді загалом та студентства зокрема, стала предметом дослідження багатьох учених. Так, про умови формування життєвих цінностей українського студентства, значення виховної роботи у вищих навчальних закладах як одного із факторів, що впливає на формування ціннісних орієнтацій студентів, наголошує у своїх працях Т.В. Зверко [2]. Про особливості впливу культури на формування соціальних цінностей молоді вказує О.С. Голіков [1]. На думку В.Е. Чудновського, розвиток ціннісно-сміслової сфери особистості зумовлений низкою чинників: по-перше, соціальними обставинами, по-друге, індивідуальними та віковими особливостями людини, по-третє, її суб'єктивною

активністю [9]. Їх єдність визначає співвідношення між провідними та підпорядкованими елементами ціннісної системи на кожному конкретному життєвому етапі. Згадані чинники, на наш погляд, є одними з ключових у становленні ціннісно-сміслової позиції будь-якої особистості, а відтак, визначають систему ціннісних детермінант майбутнього педагога.

Метою статті є теоретичне обґрунтування психологічних особливостей становлення ціннісно-сміслової сфери майбутніх педагогів.

Становлення ціннісно-сміслової сфери майбутнього педагога потрібно розглядати у взаємозв'язку двох важливих її особливостей: характеристик самої ціннісно-сміслової сфери майбутнього фахівця та сутнісних особливостей професії педагога. Ціннісно-сміслова сфера характеризується наявністю і розвитком цінностей, ціннісних орієнтацій, особистісних смислів, настановлень, ступенем їх вираженості, ієрархією, динамікою, змістовими характеристиками та проявом у життєдіяльності особистості. Оскільки становлення педагога як фахівця поряд із загальноосвітньою та спеціальною підготовкою передбачає формування системи як загальнолюдських, так і професійних цінностей, важливо, щоб фахові цінності не існували окремо від інших, а перебували у певному співвідношенні з усією ціннісною системою особистості. Одним із важливих завдань професійної підготовки майбутнього педагога постає формування його ціннісно-сміслової сфери як «...центру професійно-особистісної саморегуляції на основі вільного, ціннісно орієнтованого вибору, що забезпечує дійсну професійно-особистісну самореалізацію, свободу його професійно-особистісного самопрояву» [12, 92].

Процес становлення системи цінностей у майбутніх педагогів має свої особливості. Одна з них – приналежність до певного соціокультурного середовища. Студент, майбутній педагог, приходять на навчання до ВНЗ з уже сформованою індивідуальною системою ціннісних орієнтирів (егоцентричні цінності, сімейні, суспільні та духовні цінності) та певним рівнем особистісного розвитку. Такий стан зумовлений зовнішніми і внутрішніми обставинами.

Зовнішні обставини – це все середовище існування людини – мікросередовище (сім'я, друзі, навчальні заклади тощо, соціальні об'єднання зі своїми правилами, традиціями, «статутами»), умови проживання, місце проживання (місто-село), менталітет, релігія) та макросередовище, яке визначається історично-культурними умовами та процесами глобалізації. Л.С. Виготський підкреслював, що середовище є саме тією умовою здійснення діяльності людини, в ході якої відбувається оволодіння суспільно-історичним досвідом, світом культури. Це та умова, без якої, як і без індивідуально-типологічних особливостей, неможливий складний процес формування ціннісних орієнтацій молоді.

Внутрішні обставини – це осмислення, структурування та присвоєння людиною результатів її взаємодії з зовнішнім середовищем, переживання життєвих ситуацій, на основі чого будується оцінна система щодо себе самої як внутрішнього Іншого. Результати такого осмислення формують особистісний досвід людини та відстежуються в особистісних концепціях когнітивних структур.

Так, Н.В. Чепелєва [12] виокремлює два рівні такого досвіду: особистий та особистісний. Особистий досвід людини визначається її життєвими ситуаціями, характером поведінки людини в них, особливостями взаємодії з іншими людьми тощо. Цей рівень досвіду привласнюється людиною «автоматично», без переробки та осмислення. Якщо ж цей досвід якимось способом структурується, осмислюється та інтерпретується, тобто інтегрується особистістю і перетворюється на структури її свідомості, він стає особистісним.

Свідомість людини залучена до «культурного цілого», в якому кристалізований досвід діяльності, спілкування і світосприйняття. Власне, засвоюючи цей досвід, індивід повинен привласнити систему загальнолюдських цінностей. Так, О.М. Лактіонов вважає, що «у досвіді накопичується та інтегрується те, що цінне для самої людини та одночасно становить цінність для навколишніх» [4, 72]. Саме взаємодія зі світом, з «соціальним простором» загалом охоплює ціннісно-мотиваційні фактори, формує концепти ціннісної оцінки, які проявляються у взаємодії з іншими людьми та ставленні до себе.

Отже, соціокультурне середовище – багатовимірне ієрархічно побудоване системне утворення, що містить систему наявних відносин між людьми, культуру, традиції та звичаї, а також модель просторово-часових відношень, що відображають важливі ціннісні настанови окремих соціальних груп. Воно інтерферує процес становлення системи цінностей у новому для особистості середовищі, викликаючи ентропію її елементів.

Проте не варто забувати, що у вишах навчаються студенти із різних соціокультурних середовищ. Є студенти, які до навчання у виші проживали в сільській місцевості, віддалених від міста регіонах. Тому важливим чинником у становленні майбутніх педагогів на початковому етапі навчання виступає адаптація до нового соціокультурного середовища. Соціокультурна адаптація стосується насамперед поведінкових навичок і комунікативних моделей у процесі освоєння нового культурного середовища. Вона, на нашу думку, може впливати на динаміку ціннісно-сміслових характеристик особистості, спричиняючи зміни особистісного плану. Це виражатиметься у посиленні особистісної тривожності, зниженні творчих здібностей, розвитку депресії, що надалі може позначитися на динаміці структури цінностей та навчально-професійної мотивації. Це пояснюється характерними для студентського віку особливостями адаптації, описаними у працях Л.Г. Подоляк та В.І. Юрченка. Зокрема, вчені зазначають, що у багатьох студентів, особливо на початковому етапі навчання, спостерігається затримка професійно-психологічної адаптації (відсутність у когнітивній структурі «Я-концепції» професійно-рольових настанов); зниження загальної самооцінки і ставлення до себе; прояв загального високого рівня тривожності; домінування екстернальних альтернатив локус-контролю, що заважає самоствердженню і самореалізації себе як майбутнього вчителя [8]. Ці тенденції автори пояснюють особливостями індивідуального розвитку студентів, а також недоліками в організації навчально-виховного процесу, зокрема у сфері взаємин «студент – викладач».

Особливістю становлення ціннісно-сміислової сфери майбутніх педагогів є її зв'язок із навчально-професійною діяльністю. Про-

фесійна діяльність майбутнього педагога починає формуватися у студентські роки. У період навчання в університеті вона є навчально-професійною, а отже, провідною і вимагає від студента більшої навчальної та наукової активності, засвоєння нових психологічних норм та критеріїв соціокультурного розвитку.

Навчально-професійна діяльність, на думку Л.Г. Подоляк та В.І. Юрченка [8], найбільш інтенсивно впливає на особистісне зростання та професійне становлення студентів, набуття ними професійно важливих знань, умінь і навичок. Учені виокремили низку загальних тенденцій становлення особистості студента як майбутнього фахівця в умовах його навчання у вищому навчальному закладі:

- соціалізація особистості майбутнього фахівця є багатоаспектним явищем і детермінована низкою соціокультурних чинників: ментально-духовна атмосфера сімейно-родинного середовища; особливості доуніверситетського освітньо-виховного простору; організація навчального процесу у вищому навчальному закладі;

- упродовж навчання відбуваються суттєві зміни в структурі самосвідомості студента: завершується процес професійного самовизначення, що відображається у змісті та структурі його «Я-концепції». На основі усвідомленої професійної моделі формується «Я-ідеальне» майбутнього фахівця;

- удосконалюються, набувають «професійного характеру» психічні процеси і стани, збагачується життєвий і професійний досвід, розвиваються необхідні професійні здібності;

- підвищуються почуття обов'язку й відповідальності, самостійність і самоконтроль, чіткіше дають знати про себе індивідуальний стиль та життєва позиція студента;

- зростає рівень домагань студента у сфері майбутньої професії, формуються мотиви професійного самоствердження і самореалізації; підвищується роль самоосвіти й самовиховання у професійному становленні;

- показником ефективності навчального процесу у вищому навчальному закладі педагогічного спрямування є соціальна, духовна й професійна зрілість особистості студента, цілісність і стійкість його

«Я», психологічна готовність випускника до реалізації професійно-педагогічних функцій.

Виокремлені тенденції є особливо актуальними у контексті нашого дослідження, адже підкреслюють роль соціокультурного середовища у формуванні самосвідомості майбутнього педагога, його ціннісно-сислової сфери.

Під час навчання у ВНЗ ціннісно-сислова сфера майбутнього педагога зазнає змін та корекції під впливом освітнього середовища. Вища освіта транслює цінності, які трансформуються у конкретні ціннісні уявлення. Сьогодні це: підвищення ролі особистісного потенціалу вчителя, гуманістичних пріоритетів, посилення цільових орієнтацій педагогічної освіти на розвиток духовних потреб і ціннісно-сислової сфери майбутнього педагога. Вважаємо, що такого стану у навчальному процесі можна досягти змінивши не саму форму навчання, а його зміст, наповнення. Адже освіта передбачає не просто засвоєння інформації, а складну взаємодію стосунків, щоденні пошуки, вдосконалення, щоденне спілкування, залучення до знань.

Варто відзначити, що образ професії як когнітивне і емоційне утворення, певною мірою змінює систему загальних орієнтирів суспільної та індивідуальної свідомості людей. Раніше ідеальний образ професіонала багато в чому пов'язувався з образом конкретних людей та їх певними професійними цінностями (іноді це був збірний образ, але він володів тією конкретністю, яка сприяла процесу ідентифікації). Сьогодні «ідеальний образ професіонала» багато в чому замінений на «ідеальний спосіб життя». Невизначеність ціннісних уявлень про саму професію зміщує орієнтири на вибір бажаного способу життя за допомогою професії, яка вже є засобом його досягнення, а не його істотною частиною. Це характерне для так званого етапу суспільного розчарування, де професія вчителя не є перспективною та бажаною. Відтак, звужуються функції учителя, спрямовуючись лише на посилення відповідальності тільки за формування основних навичок письма і лічби та введення контролю за результатами навчання. Усе це призводить до консерватизму педагогів, що, зрештою, може спричинити так звану професійну стаг-

націю. Окрім цього, процес засвоєння особистістю цінностей здійснюється не лише шляхом утворення цілісних функціональних одиниць емпіричних уявлень, а й комунікативних – через засоби масової інформації і пропаганди.

Наповнення навчального процесу ціннісним змістом можливе за умови використання методів суб'єктивації знань, методів стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності студентів, методів стимулювання обов'язку й відповідальності щодо навчання, інтерактивних методів. Створення та аналіз проблемних ситуацій, ситуацій новизни, участь у дискусіях та диспутах покликані налагодити діалогічну взаємодію всіх учасників навчально-виховного процесу. Професійно-педагогічні та навчальні задачі, які розв'язуються в освітньому процесі, повинні наповнюватися не тільки знаннями та способами діяльності, а й містити ціннісно-сміслове підґрунтя. Адже саме цінності відображають ставлення суб'єкта до діяльності, педагогічної професії, до дітей, до самого себе, виконують роль програмно-цільової, морально-психологічної та духовної основи професійних дій.

Однією з особливостей ціннісно-сміслового становлення майбутніх педагогів є сформованість та розвиненість мотиваційно-ціннісного комплексу щодо майбутньої професійної діяльності. Стосовно мотивації майбутнього педагога доцільно говорити не стільки про навчальну, скільки про навчально-професійну мотивацію, оскільки вона вже не може прирівнюватися до шкільної навчальної мотивації. У ній закладена професійна спрямованість і готовність студента до розв'язання професійних завдань, що, зрештою, є метою вищої освіти. З іншого боку, професійна мотивація студентів ще не відповідає професійній мотивації фахівців, залучених до професійної діяльності. Мотиваційний компонент процесу становлення ціннісно-сміислової сфери майбутнього педагога виражає особистісний смисл і реалізується через показники готовності до професійної діяльності. На підставі аналізу наукової літератури можна стверджувати, що мотивація навчально-професійної діяльності – це співвідношення цілей, яких студент прагне досягти та внутрішньої активності його особистості. У навча-

нні мотивація виражається у прийнятті студентом цілей і завдань навчання як особистісно значущих та необхідних.

М.А. Михаськова у своєму дослідженні дійшла висновку, що рівень мотивації навчально-педагогічної діяльності як внутрішня спонука до майбутньої професійної роботи є важливим чинником формування фахової компетентності майбутнього вчителя. Дослідниця відносить мотивацію до ціннісно-орієнтаційного компонента структури компетентності загалом. Рівень мотивації навчально-педагогічної діяльності, на думку вченої, дає змогу з'ясувати ступінь готовності студентів до практичної діяльності, активність та зацікавленість суб'єктів навчання, спонукальну причину дій і вчинків майбутніх фахівців [5].

Важливою особливістю становлення ціннісно-сміслових аспектів майбутніх педагогів є їхня зумовленість віковими, індивідуальними та психологічними характеристиками студентів, усвідомлення власних інтересів і цінностей. Вказані особливості студентів втілюються в унікальній, неповторній людській особистості конкретного фахівця з усіма властивими йому переживаннями, поглядами, життєвим досвідом і світоставленням. Це своєрідний рівень особистісної детермінації професійної діяльності, в якому домінує екзистенційне «Я» конкретної людини. Саме на цьому рівні можна говорити про «перетворення» особистості на основі привласнення цінностей через самосвідомість, самооцінку і формування екзистенційного «Я» у контексті педагогічних цінностей.

Цілком доречним у цьому контексті є твердження Г.К. Радчук про те, що студентський вік – найбільш сенситивний щодо пошуку та знаходження сенсу життя. Сенс досягається завдяки інтеграції можливого та дійсного, очікуваного і реального, конкретизується у цілях життя, а в освіті – у цілях навчання. Сенс як освітній феномен є актуальною цінністю, що у загальній ієрархії цінностей є домінантою саме завдяки освіті. Освіта у контексті гуманітарної парадигми – спосіб входження людини у світ цінностей та ціннісного самовизначення [10].

Смислова сфера особистості, виявляючись у різних системах ставлень людини, в її поведінці і активності, регулює, контролює і задає вектор розвитку людини. Смислова сфера особистості як особ-

ливим чином організована сукупність смислових утворень (структур) і зв'язків між ними забезпечує смислову регуляцію цілісної життєдіяльності суб'єкта у всіх її аспектах. Смислові структури, відображені у смисловій сфері, є функціонально значущими елементами і належать до трьох рівнів організації: рівня структур, безпосередньо включених до регуляції процесів діяльності та психічного відображення (особистісний сенс і смислова установка); рівня смислотвірних структур, участь яких у регуляторних процесах опосередкована структурами першого рівня (мотив, смислова диспозиція, смисловий конструкт); вищого рівня – особистісних цінностей [6]. Формування професійної ідентичності, готовність до продуктивних особистісних і професійних самозмін є показниками самоактуалізації як динамічної характеристики ціннісно-смислової сфери майбутніх педагогів. У нашому дослідженні вияв самоактуалізації став критерієм певного рівня ціннісно-смислового розвитку особистості. Отже, ще одна особливість становлення ціннісної сфери особистості – її зумовленість смисложиттєвими настановами.

Висновки. Виокремленні нами особливості, а саме: приналежність до певного соціокультурного середовища, здатність адаптуватися до нього, рівень самоактуалізації та зміст смисложиттєвих орієнтацій, зміст навчальної та професійної мотивації визначають ціннісно-смислове підґрунтя розвитку майбутніх педагогів. Водночас слід пам'ятати, що ціннісна система має бути гармонійною, а цінності майбутньої професії – сприйматись як особистісно значущі. Тільки за такого підходу буде можливим забезпечення інтенціональності поведінки студентів-педагогів на основі їх ціннісних орієнтацій, а розвиток особистості у навчально-професійній діяльності відбуватиметься узгоджено й гармонійно. Відтак, майбутня професійна діяльність набуде смисложиттєвого значення.

Подальші наукові пошуки передбачають дослідження системи цінностей та смисложиттєвих орієнтацій майбутніх педагогів в умовах зміни соціокультурного середовища.

Література

1. Голіков О.С. Особливості конструювання культурного капіталу сучасного українського студентства : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01 / О.С. Голіков. – Х., 2009. – 202 с.
2. Зверко Т.В. Проблема регулювання системи виховательної роботи в учебных заведених / Т.В. Зверко // Жизненные ценности студенчества в начале XXI века : программа и материалы X Междунар. студен. науч. конф., Харьков, 12 апр. 2003 г. – Х., 2003. – С. 141 – 142.
3. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2009. – 512 с.
4. Лактіонов О.М. Суб'єктивне шкалювання досвіду особистості / О.М. Лактіонов // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність» [до 80-річчя від дня народж. фундатора вітчизн. іст.-психол. науки акад. АПН України В.А. Роменця]. – К., 2006. – С. 72.
5. Михаськова М.А. Формування фахової компетентності майбутнього вчителя музики : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / М.А. Михаськова. – К., 2007. – 186 с.
6. Мишенина Г.В. Развитие смысловой сферы личности учителя в системе повышения квалификации : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Г.В. Мишенина. – Ростов н/Д., 2009. – 219 с.
7. Пелех Ю.В. Ціннісно-смысловий концепт професійної підготовки майбутнього педагога [Текст] / Ю.В. Пелех ; за ред. М.Б. Євтуха. – Рівне : Тетіс, 2009. – 398 с.
8. Подоляк Л.Г. Психологія вищої школи : навчальний посібник для магістрантів і аспірантів / Л.Г. Подоляк, В.І. Юрченко. – К. : ТОВ «Філ-студія», 2006. – 320 с.
9. Профессиональное самоопределение и трудовой путь молодежи / [Л.А. Аза, А.И. Вишняк, Е.И. Головаха и др.] ; под ред. В.Л. Осовского. – К. : Наукова думка. – 1982. – 304 с.
10. Радчук Г.К. Аксиопсихологія вищої школи / Г.К. Радчук. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – 380 с.
11. Чаїнська М.О. Психологічні чинники оптимізації професійного аксіогенезу майбутніх педагогів [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / М.О. Чаїнська ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2010. – 20 с.
12. Цурикова Л.В. Самореализация студентов в учебно-профессиональной деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Л.В. Цурикова. – Белгород, 2005. – 17 с.
13. Ярмакеев И.Э. Моделирование личности современного учителя: ценностно-смысловой аспект / И.Э. Ярмакеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. – 424 с.

Дуб Вера. Психологические особенности становления ценностно-смысловой сферы будущих педагогов. В статье проанализированы проблемные моменты становления ценностно-смысловой сферы будущих педагогов. Обозначены ее особенности: принадлежность к определенной социокультурной среде, способность адаптироваться к ней, уровень самоактуализации и содержание смысложизненных ориентаций, содержание учебной и профессиональной мотивации. Актуализирована потребность в использовании учебной среды ВУЗа для оптимизации условий ценностно-смыслового становления будущих педагогов.

Ключевые слова: ценностно-смысловая сфера, будущие педагоги, учебно-профессиональная деятельность.

Dub Vira. Psychological Peculiarities of the Formation of Future Teachers' Value-Sense Sphere. The paper analyzes issues of the formation of future teachers' value-sense sphere. Its peculiarities are determined: belonging to certain socio-cultural environment, capacity to adjust oneself to it, the level of self-actualization and the content of life orientations, the matter of educational and professional motivation. The need for using educational environment of higher education establishments becomes more and more actual for optimization of the formation of future teachers' value-sense sphere.

Key words: value-sense sphere, future teachers, educational and professional activities.